

Світлана Шуміло



ДУХОВНИЙ ВІРШ «ПЛАЧ ЙОСИПА ПРЕКРАСНОГО» ТА ЙОГО СИРІЙСЬКЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ДЖЕРЕЛО

DOI: 10.5281/zenodo.7245051

© С. Шуміло, 2022. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2633-284X>

Запропоновано порівняльний аналіз духовного вірша «Плач Йосипа Прекрасного» та проповіді Єфрема Сирина про старозавітного праведника Йосипа. Використано компаративний метод. **Новизна** статті полягає у виявленні літературного джерела давньоруського духовного вірша, яким є перекладний текст проповіді Єфрема Сирина. Улюблений письменник русичів Єфрем Сирин був таким популярним за середньовіччя, що його твори, як гадаємо, увійшли до усного виконання народними співцями, можливо, паломниками, та вплинули на створення фольклорного вірша про Йосипа. Найтрагічніший та найліричніший фрагмент проповіді – це плач Йосипа над могилою матері, коли його, уже полоненого, везуть у Єгипет на продаж. Єфрем Сирин любив створювати різного роду літературні плачі, у його творчості їх можна нарахувати кілька десятків, та, імовірно, саме ця особливість його стилю припадала до душі нашим предкам, оскільки плач є складовою багатьох фольклорних творів слов'ян, гімнографічних текстів та проповідей. Плач як те, що розчулює та особисто вражає (порівняємо з плачем Ярославни), часто є центральним моментом у нашому давньому творі. **Висновок:** мета повчань та проповідей Єфрема Сирина полягає не в дидактиці, а в створенні молитовного настрою, залученні читача до своєї молитви, до крайнього розчулення та славослів'я. Ось звідки відчуття «спорідненості», із якою прийняли Єфрема Сирина слов'яни. Створення фольклорного твору на основі ранньосередньовічної проповіді – унікальний момент давньоруської народної творчості. Відомо, що Слова Єфрема Сирина адресовані не кому-небудь, а незайманим, молодим чистим дівицям, які так добре відгукуються на ліричну складову проповіді та пошаня, і що наші предки також найчастіше обирають саме сирійського проповідника серед отців Церкви для перекладу, переписування та вивчення напам'ять і так заглиблюються в його настрої, що одна з проповідей стає фольклорним твором.

Ключові слова: Єфрем Сирин, Київська Русь, середньовічна проповідь, «Плач Йосипа Прекрасного», літературне джерело.

Духовні вірші – явище напрочуд неоднорідне, не лише за часом їх створення, стилістикою та ідейним наповненням, а й за походженням, яке, здається, великою мірою і зумовлює їхню неоднорідність.

Тим не менш, саме джерелознавчі роботи про духовні вірші дуже рідкісні в медієвістиці, як зазначає С.Є. Нікітіна: «Незважаючи на низку оригінальних і глибоких робіт, присвячених окремим сюжетам, один із дослідників початку ХХ століття, О.В. Ристенко, мав підстави сказати, що “духовним віршам якість не надто пощастило в нашій науці ... джерела загадкові, немає пристойного наукового видання, відомі збірники не задовольняють вимог сучасної науки”. Зазначаючи, що міфологічна школа боялася книжних джерел, він наголошував на необхідності розробки пам'яток апокрифічної літератури та паралельних розвідок у галузі бидин та духовних віршів, сам Ристенко проробив таку роботу в книзі про святого Георгія¹. Через 8 років вийшла фундаментальна робота В.П. Адрианової-Петец, присвячена аналізу різних редакцій *Життя Олексія Божого чоловіка* і духовних віршів, що виникли на їх основі². Однак цей напрям практично не розвинувся»³.

¹ Рыстенко А.В. Легенды о Св. Георгии и драконе в византийской и славянорусской литературах. Одесса: Экономическая типография, 1909.

² Адрианова В.П. Житие Алексея человека Божия в древней русской литературе и народной словесности. Петград.: Тип-я Я. Башмакова, 1917.

Отже, саме проблема походження духовних поезій потребує дослідження. Загальноприйняту думку про генезу цього жанру викладено у «Православній енциклопедії»: «У руській культурі до XVII ст. формування духовних віршів відбувалося двома шляхами: на фольклорному рівні виникали та засвоювалися епічні та ліро-епічні вірші, що мали апокрифічне походження та набували фольклорної стилістики; лише на рівні “високої літератури” створювалися книжні вірші – “покаянні”. Обидва напрями поєдналися в сучасних духовних віршах, найчастіше в старообрядницьких»⁴. Однак зазначені два шляхи походження духовних віршів далеко не вичерпують проблему генези цього жанру, яка має вирішуватися окремо щодо кожного вірша. О.М. Веселовському належить кілька досліджень книжного походження духовних віршів, зокрема, *Пісні про Феодора та Пісні про Георгія і змія*. Веселовський вважав, що саме цей напрям – пошук книжних джерел для духовних віршів – є найбільш продуктивним, оскільки дозволяє не лише встановити генетичне коріння того чи іншого сюжету, а й відновити деякі загублені тексти європейської книжності.⁵

Духовні вірші, що спираються на книжне джерело, пропонують слухачеві чи читачеві суттєво перероблену інформацію, так би мовити, наближають книжний виклад до народного сприйняття. Це наближення багатьма вченими оцінюється як одна з найважливіших функцій духовних віршів. Так, Ф.І. Буслаєв писав: «Щодо духовного вірша, то у ньому наші предки знайшли примирення освіченої християнської думки з народною поетичною творчістю»⁶. Такі само міркування висловлював і Г.П. Федотов: «Духовні співці є посередниками між Церквою та народом, вони перекладають народною мовою те, що найбільше вражає їх у візантійсько-московському (правильніше – візантійсько-руському – С.Ш.) книжному фонді православ'я»⁷. «Переклад народною мовою», про який говорить Федотов, полягав у варіюванні сюжету, помітній зміні змісту, стилістики, навіть власних назв. Наприклад, замість «Іерусалим», як слід було б вимовляти церковнослов'янською, у духовних віршах трапляється «Єрузалім», замість «Иордан» – «Єрдан» тощо⁸.

Перероблялися й самі сюжети книжних творів, поєднуючись із казковими чи билинними: наприклад, Житіє святого Георгія поєдналося із сюжетом про Іллю та змія, як пише про це Веселовський⁹.

На цьому тлі дещо осібно стоїть духовний вірш *Плач Йосипа Прекрасного*: у ньому збережені як біблійний сюжет про Йосипа, сина праотця Якова, так і правильні церковнослов'янські назви, граматики церковнослов'янської мови, книжна стилістика, поетична мова: збережені імена «Йосиф», «Іаков» замість звичних для духовних віршів «Осип», «Яків». Особливо яскраво це увиразнюється під час порівняння з духовним віршем *Осип Прекрасний*, абсолютно фольклорним як за стилістикою, так і за сюжетною наповненістю. У збірнику духовних поезій Ф.М. Селіванова¹⁰ ці два твори стоять поруч і ніби відтіняють один одного, втілюючи кожен свою традицію.

Висновок про книжне походження *Плачу про Йосипа Прекрасного* здається очевидним. Але перш ніж перейти до безпосереднього розгляду його літературного джерела, звернемо увагу на особливості побутування цього духовного вірша.

Попри специфічну стилістику, а, можливо, і завдяки їй, цей вірш мав особливо широке ходіння. Він є практично в усіх відомих наукових публікаціях духовних віршів: у збірці «Русь стражденна», зібраному Є.О. Ляцьким за участю М.С. Платонова¹¹, «Голубиною книгою», виданою Л.Ф. Солощенком та Ю.С. Прокошиним¹², у збірнику «Вірші духовні», укладеному Ф.М. Селівановим та ін. Побутовувал цей вірш у народній традиції і в XX столітті серед християн-катакомбників, про що свідчать нові дослідження катакомбних руко-

³ Никитина С.Е. «Духовные стихи» Г. Федотова и другие духовные стихи. Федотов Г.П. Стихи духовные: Русская народная вера по духовным стихам. Москва: Прогресс, Гнозис, 1991. С. 137.

⁴ Серегина Н.С., Никитина С.Е. Духовные стихи. Православная энциклопедия. Москва: Церковно-научный центр «Православная Энциклопедия», 2008. Т. 16. С. 426.

⁵ Веселовский А.Н. Разыскания в области духовных стихов. Приложение к XXXVII тому Записок Императорской академии наук. Санкт-Петербург, 1880. № 3. С. 2.

⁶ Буслаев Ф.И. Исторические очерки русской народной словесности и искусства. Сочинения Ф. Буслаева: В 2-х тт. Санкт-Петербург: Тип-я товарищества «Общественная польза», 1861. Т. 1. С. 601.

⁷ Федотов Г.П. Стихи духовные: Русская народная вера по духовным стихам. Москва: Прогресс, Гнозис, 1991. С. 15.

⁸ Там само. С. 125, 127 та інші.

⁹ Веселовский А.Н. Большой стих о Егории и сказка об Илье и змее. Разыскания в области русского духовного стиха: Вып. XVIII–XXIV / Сборник ОРЯС АН. Санкт-Петербург, 1891. Т. LIII. № 6. С. 147–166.

¹⁰ Стихи духовные / Сост., вступ. ст., комм. Ф.М. Селіванов. Москва: Советская Россия, 1991. С. 44–57, 58–60.

¹¹ Русь страждущая: Стихи народные о любви и скорби: Венец многоцветный / Вступ. ст. Е.А. Ляцкого. Стокгольм: Северные огни, 1920. С. 4–5.

¹² Голубиная книга: Русские народные духовные стихи XI–XIX веков / Сост., вступ. ст., примеч. Л.Ф. Солощенко и Ю.С. Прокошина. Москва: Московский рабочий, 1991. С. 154–156.

писних та друкованих збірок¹³. У всіх зазначених виданнях *Плач Йосипа* міститься на початку збірки, після, а то й попереду, віршів *Голубина книга* та *Плач Адама*, – іншими словами, є одним із найпоширеніших у народній традиції.

Незважаючи на таке широке фольклорне ходіння, у цьому вірші ми маємо не твір народного геніального автора, а, імовірно, результат напрочуд глибокої народної пам'яті до книжного тексту. Перед нами фактично не змінений, трохи обрамлений народними вступом і завершальною частиною фрагмент Слова Єфрема Сирина про Йосипа Прекрасного. Порівняємо ці два тексти.

Слово Єфрема Сирина *Про прекрасного Йосипа* – досить об'ємний твір епідейктико-екзегетичного характеру. Найімовініше, він разом з іншими творами Єфрема був перекладений слов'янськими мовами невдовзі після прийняття християнства й мав ходіння в багатьох списках, оскільки книги цього автора були одними з найпоширеніших на слов'янських землях, як стверджує С.С. Аверінцев¹⁴. Твори Єфрема почали перекладатися, починаючи з X ст. Як і багато інших слів Єфрема Сирина про Старий і Новий Завіт, Слово про Йосипа – це, найперше, захопливий переказ біблійного сюжету з рясним тлумаченням, у стилі екзегетики раннього середньовіччя, прикрашений ліричними відступами-ампліфікаціями, що містять молитви та плачі Йосипа та Якова. Ліричний компонент Слова дуже вагомий, що притаманно традиції сирійського письменника: значно більше уваги він приділяє молитві Йосипа та його плачу на труні Рахлі, ніж опису сюжетних подробиць. Саме *плачі* та *молитви* Йосипа є головними літературними джерелами руського духовного вірша:

*Плач Йосипа Прекрасного*¹⁵

*Кто бы мне дал голубицу,
Вещающую беседами, –
Послал бы ея ко Иакову,
Отцу моему Израилю.*

*Земле, земле, возопившая
Ко Господу за Авеля,
Возопий ныне ко Иакову,
Отцу моему Израилю!*

*Видев же гроб своя матери,
И слезы струями явились...*

*Виждь, мати моя, Иосифа!
Восстань скоро ты из гроба,
Твое чадо любимое
Ведомо есть погаными...*

*Отверзи гроб, моя мати,
Прими ныне свое чадо,
И будет твой гроб тебе и мне,
Умру ныне я горше zde.*

*Єфрем Сирин:
«Слово про прекрасного Йосипа»*¹⁶

*Кто бы ми далъ голубицу, вѣща-
ющу бесѣдами, да прилетѣвши,
возвѣститъ старости твоеѣ
плачь мой*

*О земле, о земле возопившая къ
Богѣ Святѣму, за Авела правед-
наго, вѣннаго вес правды [...] и
нынѣ возопи ко Иаковѣ, отцу мое-
му...*

*Єгда же видѣ Иосифъ гробъ ма-
тере своєѣ Рахили, текъ ѣво на-
паде на гробѣ, и воздвигъ гласъ
свой возопи, и начатъ плакатисѣ
со слезами...*

*Рахили, мати моѣ, востани отъ
персти, и виждь Иосифа егоже лю-
вила єси, и виждь что емѣ высть;
се иноплеменики [...] ведомъ вы-
ваетъ во Єгипет...*

*Отверзи ми мати моѣ, и прѣими
мѣ во гробъ свой. Буди ѣво гробъ
твой, єдинъ одръ тевѣ и мнѣ
[...] да умру здѣ надъ гробомъ
твоимъ*

¹³ Шумило С.М., Шумило В.В. Исследования катакомбных рукописных и печатных книг: К постановке проблемы. *Голос эпохи*. 2013. № 4. С. 218–226. Вірш *Плач Йосипа* зустрічається у багатьох рукописних збірниках катакомбників. Такі збірки зберігаються в особистих архівах, у тому числі і в архіві автора, є цей вірш також і на диску катакомбних духовних віршів, що кілька років тому вийшов у світ: «Духовные песнопения в исполнении истинно-православных христиан села Старая Тишанка» (Москва, 2013), записаних у Воронежській області у 1999–2000 рр.

¹⁴ Аверинцев С.С. Между «изъяснением» и «прикровением»: Ситуация образа в поэзии Ефрема Сирина. *Восточная поэтика: Специфика художественного образа*. Москва, 1983. С. 223–260. Щодо питання активного читання творів прп. Єфрема Сирина в Київській Русі докладніше див.: Шумило С.М. Исихастское учение в культуре Киевской Руси: Переводные произведения Ефрема Сирина и особенности их восприятия. *Вісник ЧДПУ імені Т. Г. Шевченка. Серія: Філософські науки*. Чернігів: ЧДПУ, 2009. № 66. С. 136–142; Її ж. Твори преподобного Єфрема Сирина в Київській Русі. *Сіверянський літопис*. 2022. № 2. С. 91–98.

¹⁵ Стихи духовные. С. 58–60.

¹⁶ Єфрем Сирин, преп. О прекрасном Иосифе. *Поучения преподобного Ефрема Сирина*. Москва, 1647. Арк. 284 зв.–286. Текст *Слова про Йосипа Прекрасного* можна знайти також тут: Слово о прекрасном Иосифе. *Преподобный Ефрем Сирин. Творения: В 8 т.* (репринт). Москва: Посад, 1993. Т. 2. С. 32–33.

Не могу более плакати,
Врази хоцут заклати ма,
Рахиль, Рахиль, ты
слышишь ли? Сердечный плач
ты примлешь ли?

Призывал я много Иакова,
Не слышит он моего гласа.
Зову ныне к тебе, мати...

Не лей чары, Иосифе,
Не введи в печаль господей своих,
Прободѣм тебя на сем месте,
Погубим золото, за тя данное.

Уже бо очи мои не можета слезъ
точити, и душа моя неможетъ
уже плакаться въздыханіемъ. О
Рахили Рахили, не услышиши ли
гласа сына твоего Иосифа; [...] не
хощеши мене прѣлти.

Иакова призывахъ, и гласа моего
не услыша. Се нынѣ и тебе при-
зываю...

Востани уже и престани чарѣа, да
не прободше тебе надъ гробомъ,
погубнимъ золото еже дахомъ на
тебе.

Ми навели найбільш схожі фрагменти духовного вірша; менш схожі, що зберігають сюжет і окремі слова, розсіпані по всьому віршу: так, у цьому тексті Йосип переконує своїх покупців у тому, що він не ворожить, звертаючи до них обличчя «дряхлоє», у Єфрема ж – палаюче від сліз тощо.

Духовний вірш про Йосипа зберіг лише уривок із твору Єфрема Сирина, лише сам плач Йосипа, опустивши сюжетні подробиці про його продаж, купівлю та інше, що викладено у народному вірші *Осип Прекрасний*, який спирається на старозавітну розповідь. Очевидно, Єфремів твір вражав давньоруських слухачів і читачів не стільки екзегетичними періодами та сюжетною наповненістю, скільки ліричним настроєм, жалісним описом плачу. Твори Єфрема Сирина часто написані на межі прози та поезії, але саме поезія виявилася настільки важливою для новонавернених християн, що вони, забувши автора цих рядків, запозичили уривок із його твору для створення фольклорного вірша.

Це не єдиний випадок, коли саме твори Єфрема Сирина стають літературним джерелом для духовних віршів. Федотов вказує на ще кілька текстів, де можна простежити вплив Єфрема, зокрема, вірш *Про Страшний суд*¹⁷. Однак жоден інший вірш не увібрав у себе так багато цитат із Єфремового Слова, як *Плач Йосипа*, що не просто зазнає впливу сирийського автора, а є близькою цитатою одного з фрагментів Єфремового твору.

Така пильна увага до писань Єфрема Сирина, легке сприйняття його на новонаверненій Русі, проникнення його навіть у фольклорні вірші свідчить про якусь етико-естетичну спорідненість світоглядів сирийського автора та давньоруського реципієнта та письменника. Можливо, тут далася взнаки саме та особливість Єфремових текстів, про яку писав Аверінцев¹⁸: «Повчання Єфрема – не резонерські, бо повчає він не абстрактного учня, але своїх дівциць, яких бачить перед собою і знає, що їм потрібно; і тільки разом із ними, заодно з ними – будь-яку “душу християнську”, яка знайде себе в цьому колі, благо, коло ще не замкнулося, не відчуло себе “чернечим чином”, “духовним станом”¹⁹. Знаменно, що Слова Єфрема адресовані не кому-небудь, а незайманим, молодим чистим дівцицям, чуйним до жалісливих оповідань, які так добре відгукуються на ліричну складову проповіді та повчання. Залишається лише зробити висновок про характер народного сприйняття проповіді та повчання, якщо воно збігається зі сприйняттям цих молодих дівциць – і увічне у народній традиції одне з найжалісніших і найліричніших повчань Єфрема Сирина – *Слово про прекрасного Йосипа*.

References

- Nikitina, S. (1991). «Dukhovny`e stikhi» G. Fedotova i drugie dukhovny`e stikhi / G.P. Fedotov. Stikhi dukhovny`e: Russkaya narodnaya vera po dukhovny`m stikham ["Spiritual poems" by G. Fedotov and other spiritual poems / G.P. Fedotov. Spiritual Poems: Russian Folk Faith According to Spiritual Poems]. P. 137–153. Moscow, Russia.
- Seregina, N., Nikitina, S. (2008). Dukhovny`e stikhi [Spiritual poems]. *Pravoslavnaya e`nciklopediya – Orthodox Encyclopedia*. V. 16. Moscow, Russia.
- Shumilo, Sv. (2009). Isikhastское uchenie v kul`ture Kievskoj Rusi: Perevodny`e proizvedeniya Efrema Sirina i osobennosti ikh vospriyatiya [Hesychast teaching in the culture of Kievan Rus: Translated works of Ephraim the Syrian and features of their perception]. *Visnyk ChDPU imeni T.H. Shevchenka. Seriya: Filosofski nauky – Bulletin of Chernihiv State Pedagogical University named after T. G. Shevchenko*. Series: Philosophical sciences, 66. P. 136–142.

¹⁷ Федотов Г.П. Стихи духовные... С. 115.

¹⁸ Йдеться про хор дівциць, яким керував Єфрем Сирин і для яких він був одночасно не тільки регентом, а й духовним наставником.

¹⁹ Аверінцев С.С. Между «изъяснением» и «прикровением»... С. 54.

Shumilo, Sv., Shumilo, V. (2013). Issledovaniya katakombny`kh rukopisny`kh i pechatny`kh knig: k postanovke problemy [Studies of catacomb handwritten and printed books: to the formulation of the problem]. *Golos e`pokhi – Voice of the era*, 4, P. 218–226.

Shumilo, Sv. (2022). Tvory prepodobnogo Yefrema Syryna v Kyivskii Rusi [Saint Ephrem the Syrian's Works in Kyivan Rus]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 91–98.

Шуміло Світлана Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови і літератури Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, головний редактор наукового журналу «Сіверянський літопис», науковий редактор альманаху «Чернігівські Афіни» (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Shumilo Svitlana – Ph.D. in Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Ukrainian Language and Literature, T. H. Shevchenko National University “Chernihiv Collegium», editor-in-chief of the scientific journal “Severian Chronicle», scientific editor of the «The Chernihivian Athens» academic journal (13/106 Peace Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: shumilosm@gmail.com

THE SPIRITUAL VERSE “LAMENT OF JOSEPH THE BEAUTIFUL” AND ITS SYRIAN LITERARY SOURCE

The paper provides a comparative analysis of the spiritual verse “Lament of Joseph the Beautiful” and Ephrem the Syrian’s sermon about the Old Testament righteous Joseph. The author uses comparative method to conduct research. The article’s novelty is in discovering the literary source for Old Rus spiritual verse, which is the translated text of Ephrem the Syrian’s sermon. A favorite writer of Rusiches, Ephrem the Syrian was so popular in medieval Rus, that his works are considered to have entered oral performance by folk singers, possibly pilgrims, and influenced creation of the folk verse about Joseph. The most tragic and lyrical fragment of the sermon is Joseph’s mourning over his mother’s grave, when he, already a captive, is being taken to Egypt to be sold. Ephrem the Syrian liked to create various kinds of literary laments, there are several dozens of them in his oeuvre, and probably this particular feature of his style appealed to our ancestors, since lamentation is a component of many folklore works of Slavs, hymnographic texts and sermons. A lament as something that moves and personally impresses (compare with Yaroslavna’s one) is often a central point in our ancient work. Conclusion: the intention of Ephrem the Syrian’s homilies and sermons is not in didactics, but in creating a prayerful mood, involving a reader in one’s prayer, utmost emotion and praise. This was the source of the Slavs’ “kinship” feeling when they accepted Ephrem the Syrian. Creation of a folklore work based on an early medieval sermon is a unique moment of Old Rus folk oeuvre. It is known that Words of Ephrem the Syrian are addressed not to anyone, but to virgin, young, pure maidens who respond so well to a lyrical component of homilies and sermons, and that our ancestors also most often choose exactly the Syrian preacher among the Church Fathers to translate, transcribe and learn by heart, delving into his mood so much that one of the sermons becomes a folklore work.

Key words: Ephrem the Syrian, Kyivan Rus, medieval sermon, “Lament of Joseph the Beautiful”, literary source.

Дата подання: 15 серпня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 23 серпня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шуміло С. Духовний вірш «Плач Йосипа Прекрасного» та його сирійське літературне джерело. *Сіверянський літопис*. 2022. № 3. С. 104–108. DOI: 10.5281/zenodo.7245051.

Цитування за стандартом APA

Shumilo, S. (2022). Dukhovnyi virsh «Plach Yosypa Prekrasnoho» ta yoho syriiske literaturne dzherelo [The Spiritual Verse “Lament of Joseph the Beautiful” and Its Syrian Literary Source]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 104–108. DOI: 10.5281/zenodo.7245051.

